

مقدمه

ساختار اداری و نظام دیوان‌سالاری ایران، ریشه در تاریخ، فرهنگ، تمدن و تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این مرز و بوم دارد؛ از این همه تأثیر پذیرفته و بر جریان تاریخی این سرزمین اثر گذاشته است. به دیگر سخن، تشکیلات اداری در ایران، درختی دیرپا را می‌ماند که طی دوره‌های گوناگون، متناسب با تحولات آن پدید آمده و در هر دوره بر آن شاخ و برگ‌های افزوده شده است. بنابراین، از طریق بررسی تاریخ اداری می‌توان به ویژگی‌ها، تشکیلات، «تداوم و تحول»، شخصیت‌ها و جریان‌های اثرگذار، نهادها و نظام‌نامه‌های اداری و آنچه با ساختار نظام‌مند این موضوع در ارتباط باشد، در دوره‌های گوناگون تاریخی ایران پی برد. از آن میان «نظام اداری اقتصادی ایران» به عنوان یکی از مهم‌ترین تشکیلات اداری، و شاید پُراهمیت‌ترین آن، شایان توجه و بررسی است، اما عجیب آن است که چرا درباره‌ی این موضوع نه منبعی مستقل می‌توان یافت که تشکیلات، نظام، تاریخ، و... آن را به رشته‌ی تحریر درآورده باشد و نه چندان که باید با اقبال پژوهشگران مواجه شده است. منابع تاریخی چندی در دست است که دیوان‌سالاری در ایران را در سطحی کلان و متناسب با دوره‌های گوناگون تاریخی به شرح می‌گذارند، همچنین پایان‌نامه‌ها، کتاب‌های و مقالات پژوهشی بسیاری درباره‌ی دیوان‌سالاری در ایران تاکنون تدوین شده است، اما درباره‌ی تاریخ اداری اقتصادی در ایران پژوهشی درخور انجام نیافته است و برخی از تحقیقات که به موضوعاتی چون «دیوان استیفا» و «تاریخ اقتصادی و دارایی» می‌پردازند، تاریخ تشکیلات و نظام اداری اقتصادی را مورد توجه قرار نمی‌دهند. از دیگر سو، چنانچه تاریخ اداری اقتصاد در ایران مورد توجه واقع شده باشد، تشکیلات «مالیه» در معنای «نظام مالیاتی و تشکیلات اداری آن» که تا چند دهه‌ی پیش مهم‌ترین نبض اداری و اقتصادی ایران بوده است، از دیده‌ی پژوهشگران به دور مانده است. در دوره‌ی قاجاریه به چند نکته‌ی مهم در سیر نظام اداری اقتصادی می‌توان اشاره کرد. نخست تداوم برخی روش‌ها و مناسبات از دوره‌های پیشین و تا حد زیادی از نظام منسجم صفوی، که این امر تقریباً تا اواخر عهد محمدشاه قابل پیگیری است؛ دوم اصلاحات امیرکبیر که در هم‌ریختگی‌های اداری ناشی از عدم رسیدگی را سروسامان بخشید؛ سوم رها شدن نظم میرزا تقی‌خان پس از قتل امیر و اقدامات

درآمدی بر منبع‌شناسی تاریخ اداری اقتصادی در دوره قاجاریه

• دل‌آرا مردوخ

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه الزهرا (س)

ناصرالدین شاه در آخرین سال‌های سلطنت برای دوباره بازگرداندن آن نظم و روش‌ها؛ چهارم رخ دادن مشروطیت و تشکیل مجلس که موجبات طرح مسائل اقتصادی و نواقص ناشی از کمبود قانون‌ها را از همان نخستین جلسات فراهم کرد؛ و پنجم به کارگیری مستشاران خارجی (شوستر، مرنارد، اسمیت، میلیسپو و...) به علل مختلف برای ایجاد تحول در این نظام اداری.

با توجه به آنچه بیان شد، نگارنده این موضوع را برای نمونه در دوره‌ی قاجاریه مورد تأمل قرار داد و پس از موضوع پیش گفته، نخستین پرسشی که به ذهن رسید، این بود که از طریق چه منابع و پژوهش‌هایی می‌توان اطلاعات لازم را در خصوص «نظام اداری اقتصادی ایران در دوره‌ی قاجاریه» به دست آورد؟ از این رو یکصد و پنجاه و سومین شماره‌ی مجله‌ی کتاب ماه تاریخ و جغرافیا که به «تاریخ اداری ایران» اختصاص یافته است، می‌تواند فرصتی باشد برای یافتن پاسخی برای پرسش اخیر. در این مقاله تلاش بر بازشناسی منابع و پژوهش‌هایی است که گوشه‌هایی از تاریخ اداری اقتصادی ایران در دوره‌ی قاجاریه را بازمی‌نمایند و بر مطالبی تأکید می‌شود که به دوره‌ی پیش از مشروطه پرداخته‌اند، چه دور شدن از آن نظام سنتی موجبات فراموشی آن رسوم را فراهم کرده است. باید یادآور شد که آنچه در پی می‌آید، تمام اطلاعات موجود را دربرنمی‌گیرد و بی‌تردید از خلال بسیاری از کتاب‌ها و نوشتارهای دیگر می‌توان به جزئیات بی‌شمار پی‌برد، گشودن دریچه‌ای بر این منابع، تنها هدف این مقاله بوده است.

جستجوی تاریخ نظام اداری اقتصادی در تاریخ‌نویسندگان

از منظر سیر تاریخی تاریخ‌نگاری و جامعیت متن، کتاب تاریخ ایران نوشته‌ی سر جان ملکم جزو نخستین کتاب‌هایی است که اشاره‌های مبسوطی به نظام اقتصادی ایران و از این دیدگاه به تاریخ نظام اداری اقتصادی دارد. وی در چند فصل پایانی جلد دوم کتاب خود، مسائل اجتماعی ایران را مورد توجه و بررسی قرار داده و در بخش کوچکی از آن، بحث مالیات‌ها و مالیات‌گیری را پیش کشیده است. این کتاب در دو جلد به بررسی تاریخ ایران از آغاز تا زمان نگارنده (هم عصر با فتحعلی شاه قاجار) می‌پردازد و از آنجا که در عهد قاجاریه و با اصطلاحات و واژگان رایج آن زمان ترجمه شده است، مزیتی نسبت به ترجمه‌های بعدی از آثار اروپاییان در ایران و آثار تألیفی جدید دارد.

ملکم در این اثر روشی متفاوت نسبت به سایر مأموران و مسافران خارجی دارد. توجه وی در درجه‌ی نخست معطوف به درآمدها و مداخل علماست

و سپس به انواع و میزان مالیات‌ها نسبت به محصول در نواحی مختلف ذیل «بیان طریقه اخذ مالیه دیوانی» پرداخته است. مسأله‌ی پیشکش دادن، وجوه «صادر»، سیاست‌های عمومی مالی و برخی شرایط اجتماعی دیگر که بر «طریقه‌ی اخذ مالیه» تأثیر می‌گذارد، نیز بیان شده است (ج ۲، صص ۲۳۹-۲۴۵). با این همه باید توجه داشت که کتاب در اواخر دوره‌ی قاجاریه ترجمه شده و این گونه مباحث مربوط به سیاست‌های مالی و اجتماعی بایستی با دیدی دقت‌نگریسته شود.

جامع‌ترین کتابی که درباره‌ی «مآثر» و «آثار» دوره‌ی میانی قاجاریه به اختصار اما به صورت یکجا، آگاهی به‌دست می‌دهد، کتاب المآثر و الآثار نوشته‌ی محمدحسن خان اعتمادالسلطنه است که در دوره‌ی حکومت ناصرالدین شاه در وزارت انطباعات، اداره‌ی باغات مبارکه‌ی دولتی، اداره‌ی اوراق دولتی، و مناصبی دیگر از این دست وزارت و ریاست داشت. بدین ترتیب بر اداره‌ی امور دیوانی آگاه بود و در آثار گوناگون وی می‌توان تشکیلات اداری را بازشناسی کرد. کتاب المآثر و الآثار اگرچه به اختصار و فهرست‌وار سعی می‌کند تا ارکان دولتی و اداری دوران ۴۰ ساله‌ی پادشاهی ناصرالدین شاه را (تا سال ۱۳۰۶ ق، زمان انتشار کتاب)، بیان کند، اما در دو باب اطلاعات ارزنده‌ای را در بیان نام برخی از دوایر که مرتبط با اداره‌ی تشکیلات اقتصادی و نظام و ساختار مالیه‌ی کشور هستند، ارائه می‌کند.

نخست در باب چهارم با عنوان «صدور و رجال دولت و امراء عسکریه و رؤسای دوایر» نام تشکیلات اداری و از آن میان تشکیلات مرتبط با «دوایر» اقتصادی را بیان می‌کند و صدور و رجال آن‌ها را شرح می‌دهد که از آن جمله است: وزارت خزانه‌ی عامره، وزارت دفتر استیفا، اداره‌ی دفتر لشکر، اداره‌ی صرف جیب مبارک، اداره‌ی گمرک، وزارت فواید عامه، اداره‌ی احتساب، اداره‌ی خالصجات دیوانی، ملک‌التجار دارالخلافه، تحویل‌داران خزانه‌ی عامره، تحویل‌داران خزانه‌ی نظام، اداره‌ی محاسبات ولایات، عزب‌باشیان دفتر استیفا، اداره‌ی اوراق دولتی، گزکیراق (حامی/ پشتیبان) صندوق‌خانه‌ی مبارک که «که اقمشه و امتعه می‌پردازد و هم تقویم اجناس می‌نماید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۹ - ۵۱).

دیگر در باب سیزدهم که «صورت جمع مالیات ممالک محروسه‌ی ایران» را مربوط به سال ۱۲۶۸ قمری ارائه می‌کند و هدف وی از این اقدام «در احتجاج بر ترقی خراج به موازنه و مقایسه‌ی جمیع مالوجهات سنین اوائل دولت با مالیات سنون اخیره» است و از این راه «صورت جمع دستورالعمل ولایات» و «جمع‌های متفرقه» را بیان می‌کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۲۱ - ۳۳۰).

«نظام اداری اقتصادی ایران» به عنوان یکی از مهم‌ترین تشکیلات اداری و شاید پُر اهمیت‌ترین آن، شایان توجه و بررسی است، اما درباره‌ی این موضوع نه منبعی مستقل می‌توان یافت که تشکیلات، نظام، تاریخ، و... آن را به رشته‌ی تحریر درآورده باشد و نه چندان که باید با اقبال پژوهشگران مواجه شده است

اداره پست و صندوق مالی در دوره قاجار

از این کتاب چندین چاپ سنگی در دست است و ایرج افشار نیز آن را تصحیح کرده و انتشار داده است که تعلیقات حسین محبوبی اردکانی بر این اثر، به صورت جلد دوم انتشار یافته که به ویژه درباره‌ی رجال دیوانی و مناصب، اطلاعات ارزنده‌ای را در اختیار می‌گذارد.

رساله‌ی مجدیه، نوشته‌ی حاج میرزا محمدخان مجدالملک سینیکی، پدر علی‌خان امین‌الدوله، از رجال عهد ناصری است. این رساله در انتقاد به اوضاع سیاسی و اجتماعی آن زمان نوشته شده و تیغ حمله‌ی وی به سوی «جناب آقا میرزا یوسف مستوفی‌الممالک» از وزیران و صدارت‌پیشگان در دوره‌ی ناصری و دیگر رجال است و مشکلات را ناشی از ضعف مدیریت می‌داند. اگرچه رساله‌ی مجدیه به طور خاص به نظام اداری اقتصادی اشاره ندارد، اما از آن رو که ناقد فساد اجتماعی و اداری است، جزئیات بی‌شماری از روند جمع‌آوری مالیات‌ها و سایر موارد اداری روشن می‌سازد (برای نمونه ص ۱۱، ۱۲، ۱۳ و در حاشیه‌ی این رساله برخی از مستوفیان و ویژگی‌های رفتاری آنها معرفی شده است).

عبدالله مستوفی در این کتاب شرح خاطرات زندگی خود و اسلافش را به شیوه‌ی داستان‌گونه و همراه با جزئیات مردم‌شناختی ارائه می‌دهد و اگرچه خود او پس از مشروطه به خدمت اداری مالیه درآمد و در دوره‌ی مستشاران خارجی، مستقیماً درگیر و مسئول در امور اداری بود، اما روایت‌ها و توصیفاتش از برخی وقایع و حواشی و متن در مورد مسائل گوناگون مالی و اقتصادی عصر قاجار بی‌نهایت سودمند است. با وجود آن که چند فصل کوتاه، به سیاق فصول کتاب، به مالیه، خزانه، مستوفی و... اختصاص داده شده؛ اما پژوهشگر تاریخ اداری اقتصادی دوره‌ی قاجار به ناگزیر است که سراسر متن کتاب را برای بهره‌مندی از آگاهی‌های نهفته بررسی کند و به هیچ روی نمی‌توان بر بخش‌ها یا فصل‌ها به منظور تفکیک مطالب اقتصادی دست گذاشت.

شرح زندگی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره‌ی قاجار به نوشته‌ی عبدالله مستوفی، منبع کم‌نظیری در کسب اطلاعات از تاریخ اداری

درباره‌ی تاریخ اداری اقتصادی در ایران پژوهشی درخور انجام نیافته است و برخی از تحقیقات که به موضوعاتی چون «دیوان استیفا» و «تاریخ اقتصادی و دارایی» می‌پردازند، تاریخ تشکیلات و نظام اداری اقتصادی را مورد توجه قرار نمی‌دهند

گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران به قلم محمدعلی جمالزاده، نخستین بار در ۱۳۳۵ قمری در چاپخانه کاپوینی در برلین چاپ شد. این کتاب که با توجه به شرایط جنگ جهانی اول، نوشته شده، دربرگیرنده کلیاتی از آگاهی‌های اقتصادی ایران را در این موضوعات ارائه می‌کند: جغرافیا، تجارت، واردات و صادرات، گمرک، راه‌ها و وسایل ارتباطی تجارتی ایران با اروپا و بالعکس، معادن و صنعت، اصلاحات مال، پست و تلگراف و تلفن (یا بحث ارتباطات)، مالیه و عایدات و مخارج دولتی (صص ۱۱۸-۱۵۷)، بودجه‌ی سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۱ قمری (صص ۱۵۷-۱۶۷) و اوزان و مقادیر و مسکوکات ایران (صص ۱۶۷-۱۷۷). سه عنوان اخیر از این حیث که ارتباط مستقیم با بحث نظام اداری اقتصادی ایران دارند، واجد اهمیت هستند، اما در این کتاب نظام اداری به صورت مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است.

سفرنامه‌ها از آن نظر که افراد جهانگرد یا مأموران سیاسی و تجاری و مبلغان، آن‌ها را به رشته‌ی تحریر درآورده‌اند؛ منبعی برای اطلاعات محسوب می‌شوند. اگرچه جز موارد معدود نظیر آثار ملکم و سایکس و کرزن و پولاک و... در بیشتر سفرنامه‌ها اطلاعات به صورت پراکنده در متن آمده و حتی سفرنامه‌های مذکور نیز بیشتر به ساختار اقتصادی و مالی کشور و زیرساخت‌های معیشتی توجه دارند تا نظام اداری. با این همه نمی‌توان از بررسی آن‌ها دست کشید. از میان تعداد بی‌شمار سفرنامه‌های دوره‌ی قاجاریه سفرنامه‌ی پولاک، نوشته‌ی دکتر ادوارد یاکوب پولاک اثریشی نمونه‌ای است برای بررسی تاریخ اداری نظام اقتصادی و توجه آن به مالیه‌ی ایران. وی که در اواسط دوره‌ی ناصری وارد ایران شد، در سفرنامه‌اش به مسائل اجتماعی و نیز سیاسی و اقتصادی پرداخته است. در این کتاب جمعیت ایران و نفوس آن بررسی شده و نیز به انواع شیوه‌های معیشت، کیفیت تولیدات دامداری و ارزش آنها و بیان مشروح شیوه‌ی زندگی دامداران و کوچروان و نیز صورت اراضی کشاورزی و نحوه‌ی بهره‌مندی از آب‌ها، انواع مالکیت ارضی و حقوق ناشی از آن و نیز مسائل و مشکلات مرتبط با آن‌ها، نحوه‌ی جمع‌آوری مالیات‌ها و... پرداخته شده است (صص ۳۵۳-۳۵۴). در این سفرنامه همچنین به وزن و مقیاس و سکه، واحدهای مختلف وزن و تبدیل آن‌ها به واحدهای دیگر، پول رایج و ارزش آن، وزن سکه‌ها، نقش و عیار آن‌ها، ضرابخانه‌ها، و نیز سکه‌های غیرایرانی رایج در کشور اشاره شده است. صنعت و تجارت نیز در فصلی مورد توجه پولاک قرار گرفته است؛ تولیدات صنعتی مختلف، تأسیس کارخانه‌ها و دلایل توجه بدان‌ها و نیز عوامل عدم موفقیت

کارخانه‌ها، اصول تجارت و بازرگانی و راه‌های تجاری از موارد مورد توجه وی در این زمینه است.

کتابچه‌ی **نظامنامه‌ی وظائف مستوفیان و سررشته‌داران اعلی و مأمورین ماتحت‌شان** جزو مهم‌ترین منابعی به شمار می‌آید که تشکیلات اداری دیوان استیفا را در افغانستان مصادف با اواخر دوره‌ی قاجاریه می‌نمایاند. این کتابچه که در واقع نظامنامه‌ی اداری نهاد مالیه در افغانستان است، در کتابخانه‌ی الکترونیکی افغانستان (Afghanistan Digital Library)، قابل دسترسی است. این نظامنامه صفحاتی محدود دارد؛ ۱۶ صفحه که نیمی از آن به فارسی و نیمی دیگر ترجمه به پشتو است؛ با تیراژ ۵۰۰ نسخه و به صورت چاپ سنگی در سال ۱۳۰۷ شمسی توسط مطبوعه‌ی شرکت رفیق کابل منتشر شده است.

کتابچه‌ی **نظامنامه‌ی وظائف مستوفیان**، ساختار اداری و وظایف را در ۳۷ قاعده دسته‌بندی کرده و یک به یک برمی‌شمارد. اهمیت آن در بررسی تاریخ اداری ساختار اقتصادی در ایران عصر قاجار، دست کم به دو دلیل است: نخست آن که وظایف مستوفیان و کاربدستان اداری نظام اقتصادی را متناسب با تقسیمات اداری آن در ایران بیان می‌کند؛ دوم آن که تنها نمونه‌ی منحصر به فرد است که ساختار نظارتی در اداره‌ی نظام مالیه را در نظامنامه‌ی مرتب اما به اختصار به دست می‌دهد. بخش یکم این نظامنامه ۶ قاعده را در انجام وظایف مستوفیان طی یک سال مالی، بیان می‌کند. بخش دوم به «واردات» اختصاص یافته که قاعده‌های ۷ تا ۱۱ را در بیان «واردات و مصارفات از موعده سه ماه الی شش ماه سال آینده» برمی‌شمارد. سومین بخش از این نظامنامه به «شعبات مصادفات / اخراجات» اختصاص یافته که قاعده‌های ۱۲ تا ۱۷ را در خصوص «محاسبات مأمورین متعلقه‌ی اخراجات و اداره‌های خصوصیه‌شان» بیان می‌کند. چهارمین بخش به «تحویلات» اختصاص یافته که وظایف دائره‌ی تحویل را در قاعده‌های ۱۸ تا ۲۴ بیان می‌کند. پنجمین بخش به «تشخیص» اختصاص دارد که وظایف این اداره را در قاعده‌های ۲۵ تا ۲۷ توضیح می‌دهد. بخش ششم به وظایف اداره‌ی «محاسبات» در قاعده‌های ۲۸ تا ۳۳ می‌پردازد. در پایان نیز قاعده‌های ۳۴ و ۳۵ به نام «قواعد و ضوابط» درباره‌ی محاکمه و مجازات مأموران مجرم و قاعده‌های ۳۶ و ۳۷ تحت عنوان «ضمائم» مربوط به استرداد امانت‌های نزد خزانه و استرداد مازاد مبلغ «ذمگی» (سرانه‌ی اهل ذمه) توسط مستوفیان ولایات و سررشته‌داران اعلی اختصاص یافته است.

کتاب اصول قواعد و قوانین مالیه در ممالک خارجه و ایران قبل از

از منظر سیر تاریخی، تاریخ‌نگاری و جامعیت متن، کتاب تاریخ ایران نوشته‌ی سر جان ملکم جزو نخستین کتاب‌هایی است که اشاره‌های مبسوطی به نظام اقتصادی ایران و از این دیدگاه به تاریخ نظام اداری اقتصادی دارد

تاریخ ادارے

دوم حاصل می‌شود. در فصل سوم نیز نحوه‌ی بررسی و تعیین عواید و مخارج مملکت و برخی جزئیات مربوط مطرح شده است. در بخش‌های بعدی کتاب، با توجه به دلمشغولی‌ها و مسئولیت‌های مصدق در وزارت مالیه یا دارایی، آگاهی‌های ظریفی داده شده است.

با توجه به نبود منابع کافی مربوط به نظام اداری اقتصادی، اطلاعاتی که مصدق در این کتاب ارائه می‌دهد، به رغم آنکه اندک است اما مورد استفاده و نیاز خواهند بود.

کتاب تاریخ دارایی ایران نوشته‌ی مجید یکتایی، با هدف روشن ساختن تاریخچه‌ی وزارت دارایی و گمرکات و بر مبنای تقسیمات ادارات آن تألیف شده و به بررسی تاریخچه‌ی مالیاتی ایران پیش از شکل‌گیری این وزارتخانه نیز می‌پردازد. دو فصل از این کتاب مربوط به مالیه در دوره‌ی قاجار و مشروطه است. در قسمت مربوط به دوره‌ی قاجار، به اقدامات قائم مقام فراهانی در معمول ساختن نظام بنیچه و سربازگیری و توأم ساختن آن با نظام مالیاتی و نیز اقدامات امیرکبیر در عهد ناصری در ایجاد حوزه‌های ششگانه‌ی مالیاتی، تحولات وضع اداری اقتصادی پس از قتل امیرکبیر و در نهایت، ایجاد وزارت مالیه پرداخته است. نظام اداری اقتصادی و روش تنظیم دفاتر مالی در عصر قاجار به اختصار بررسی شده و نمونه‌هایی از دفترچه‌های دستورالعمل به دست داده شده است.

در فصل مالیه‌ی پس از مشروطه نیز، اوضاع وزارت دارایی و مستشاران استخدامی برای آن (چه پیش از مشروطه و چه پس از آن) اشاره شده است. نخستین سازمان رسمی مالیه به ادارات سبعة در سال ۱۲۸۹ شمسی تشکیل شده و در این کتاب به نظام اداری آن به اختصار تمام اشاره شده است.

در بخش‌های بعدی کتاب سازمان اداری وزارت دارایی، تحولات آن در دوره‌ی مسئولان مختلف، ادارات تابعه، خزانه‌داری کل، بودجه و... پرداخته شده و گمرک نیز در بخش‌های جداگانه‌ای بررسی شده است.

اگرچه این کتاب در نگاه عمومی تا حدی کلی است و با دید عام به بررسی نهاد اداری اقتصادی (که آن هم بیشتر مربوط به پس از مشروطه است) می‌پردازد، اما از آن رو که تاریخچه‌ی اجزاء گوناگون این نهاد را با توجه به ارتباط این سازمان‌ها به هم می‌سنجد و بیان می‌کند، نمونه‌ای مناسب پیش روی پژوهشگران تاریخ قرار می‌دهد. بدیهی است که میزان دقت اطلاعات تاریخی کتاب باید با توجه به نیاز و سطح آن مورد بررسی قرار گیرد.

در مجموعه‌ی کتاب‌هایی که به مناسبت جشن‌های دو هزار و پانصد ساله

اگرچه رساله‌ی مجدیه به طور خاص به نظام اداری اقتصادی اشاره ندارد، اما از آن رو که ناقد فساد اجتماعی و اداری است، جزئیات بی‌شماری از روند جمع‌آوری مالیات‌ها و سایر موارد اداری روشن می‌سازد

مشروطیت و در دوره مشروطه، نوشته‌ی دکتر محمد مصدق، ظاهراً بر مبنای طرحی چند جلدی تألیف شده و آنچه در دست است، جلد نخست آن و مربوط به بودجه است. کتاب در سال ۱۳۰۳ با هدف توضیح بودجه، نظام‌های مرتبط و جاری بر آن در ایران و کشورهای دیگر نوشته شده و در پایان ضمیمی بر آن افزوده شده است که عبارتند از «صورت عایدات و مخارج بودجه ثبت ثیل ۱۳۰۱»، «بودجه مصوب مخارج ۱۳۰۱»، «لایحه قانون تشکیلات وزارت مالیه» و «لایحه بودجه ۱۳۰۳». فصل مشروحاتی در این کتاب درباره‌ی «تهیه و تصویب کتابچه دستورالعمل قبل از مشروطیت» است که در بررسی تاریخ نظام اداری اقتصادی دوره‌ی قاجار به کار می‌آید. در این بخش مؤلف، که خود به نظام‌های دیوانی و استیفا آشنا بوده و به صورتی روشن، روش جمع‌آوری اطلاعات برای کتابچه، نحوه‌ی نگارش، نظام وزارت مالیه، بخشی از واژگان رایج در این کتابچه‌ها و شیوه‌ی تصویب و به کارگیری آن‌ها را توضیح داده است. اگرچه این فصل در واقع زمینه‌ی اطلاعات بعدی کتاب است؛ اما به جهت جامعیتی که دارد، می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. در بخشی دیگر، تشکیلات وزارت مالیه و ادارات سبعة پس از مشروطه، در اواخر دوره‌ی قاجار و در دوره‌ی مستشاران خارجی توصیف شده است. از میان ضمایم نیز، دو ضمیمه‌ی اول اگرچه به چند سال آخر سلطنت قاجار به مربوط می‌شوند؛ اما از آن رو که به گذار بین نظام قدیم مالیه و ساختار جدید این وزارتخانه و قوانین پس از مشروطه دلالت دارد، می‌تواند مفید فایده باشد.

خاطرات و تالیمات محمد مصدق، که در دوران حبس و تبعید وی تدوین شده، نیز از مراجعی است که آگاهی‌هایی درباره‌ی تاریخ نظام اداری اقتصادی به دست می‌دهد. وی پیش از آغاز خاطرات، به عنوان مقدمه، خدمات خود را در نظام دیوانی در سه فصل بدین شرح بیان می‌کند: «تشکیلات مملکت در رژیم قدیم»، «تشکیلات وزارت مالیه» و به طور خاص «تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل». فصل دوم و سوم این کتاب (صص ۳۲-۴۵) به معرفی ساختار دیوانی اقتصادی ایران در دوره‌ی قاجار و شرح مختصری از تحولات آن پس از مشروطه و دوره‌ی مستشاران خارجی اختصاص دارد. نظر به سیاق عمومی کتاب که نوعی خاطره‌نویسی، و هدف نویسنده بیان سابقه‌ی نظام پیش از ورود وی به کار دیوانی است، بخشی از این دو فصل کوتاه صرف روایت‌های شخصی وی از موارد و وقایع رخ داده شده است. با این همه شرح وافی از مستوفیان و وظایف و برخی درآمدهای آن‌ها و دیگر مسئولان مالیه، و نیز تشکیلات محلی و شیوه‌ی عمومی جمع‌آوری مالیات در نواحی از فصل

چاپ شد، کتاب بیست و پنج سده مالیات نوشته‌ی عنایت‌الله شاپوریان، در پژوهش‌های تاریخ اداری اقتصادی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. در این اثر، تاریخ مالیات و نظام مالیاتی و دیوان مربوط به آن از دوره‌ی هخامنشیان تا روزگار تألیف بیان شده و در مبحث چهارم از فصل دوم، مالیات‌ها در دوره‌ی قاجاریه بررسی شده است. همچنین خلاصه‌ای از وقایع مهم مرتبط بیان شده و سپس «تشکیلات اداری و طرز جمع‌آوری مالیات‌ها» (ص ۱۱۸) توضیح داده شده است. در این فصل از دفاتر مختلف مستوفیان و ویژگی‌های این دفاتر و نیز افراد مسئول در نظارت و بررسی دفاتر یاد شده و به اختصار شمه‌ای از روش کار آنان بیان شده است. در صفحات بعدی، انواع و نرخ‌های گوناگون مالیات‌ها به تفصیل مورد بحث واقع شده است (صص ۱۱۶-۱۴۶). کتاب با وجود ویژگی‌ها و شرایط خاصی که دارد، در مقایسه با آثار دیگر توانسته است از عهده‌ی توضیح و توصیف مطلب برآید.

فریدون آدمیت نیز در کتاب امیر کبیر و ایران در فصلی به «مالیه و خزانه» پرداخته است (صص ۲۶۵-۲۸۵). این کتاب از مهم‌ترین مراجع تحقیقی در دوره‌ی میرزا تقی‌خان فراهانی، امیر کبیر، است و لاجرم به اصلاحات وی در امر مالیه، که از مهم‌ترین رویدادهای نظام اداری اقتصادی دوره‌ی قاجار است، می‌پردازد. منابع مورد استفاده‌ی آدمیت برای این آگاهی‌ها، نامه‌های امیر کبیر و شاه و نیز یادداشت‌های سفرای انگلستان به وزرای خارجه‌ی این کشور بوده است. این گونه اسناد کمتر در دسترس قرار دارند.

امیر کبیر در دوره‌ی مسئولیت خود، و البته پس از صدارت حاجی میرزا آقاسی، که نحوه و شیوه‌ی آن مشهور است، دست به اصلاحاتی در نظام مالیاتی و بیشتر در نظام اداری آن زد. از سویی به کم کردن مخارج پرداخت و از دیگر سو به افزایش مداخل و کنترل بر جمع‌آوری آن‌ها همت گماشت (ص ۲۷۶). اقدامات وی در منظم کردن فعالیت مستوفیان، اعزام آنان به نواحی، تعیین پیشکار مالیه برای مناطق گوناگون، فشار در جهت استقلال ایشان و... را در متن این فصل می‌توان دنبال کرد. این اقدامات بعداً به نمونه‌ای مثالی در دوره‌ی ناصری تبدیل شدند و کنار گذاشته شدن تدریجی آن‌ها، برقراری شیوه‌ی قدیم و نیز تلاش دوباره‌ی ناصرالدین شاه برای مجری داشتن این اصول به فصلی از تاریخ نظام اداری اقتصادی بدل شده و مورد توجه است، از این رو، آگاهی‌های مرتبط با آن‌ها را می‌توان در بررسی‌ها مورد استفاده قرار داد. جزئیات مالیات‌گیری از گروه‌های مختلف اجتماعی و یک نمونه شرح درآمدها و مخارج کشور در آن دوره‌ی زمانی نیز، از آگاهی‌های منحصر به فرد این بخش به شمار می‌رود. باید اشاره کرد که دو فصل دیگر در این کتاب، به سیاست‌های اقتصادی تحت عنوان «صنعت جدید و کشاورزی» (صص ۳۷۸-۴۰۱) و «اقتصاد ملی در برخورد اقتصاد استعمار» (صص ۴۰۲-۴۲۲) می‌پردازد و البته مورد استفاده در تحقیقات تاریخ اقتصادی خواهد بود.

نام‌آشناترین و یکی از مهم‌ترین مراجع پژوهش در حوزه‌ی نظام اداری اقتصادی ایران کتاب تاریخ اقتصادی ایران نوشته‌ی چارلز عیسوی است و بهترین توصیف از ساخت آن در مقدمه‌ی ویراستار به دست داده شده است. به این ترتیب که کتاب نه یک پژوهش در تاریخ اقتصادی ایران، بلکه مجموعه‌ای از نوشتارهایی در موارد مختلف مربوط به این

موضوع است که «با تأکید بر منابع غیرقابل دسترس» جمع‌آوری شده‌اند. این گزینش‌ها دایره‌ی زمانی وسیعی از ۱۷۸۰ تا ۱۹۶۰ میلادی را دربرمی‌گیرند. اگرچه در میان ۸۳ نوشتار یا گزینش این کتاب، تنها یک مورد به «مالکیه ارضی و مالیات در فارس، ۱۸۷۸م» (صص ۳۴۹-۳۵۴) پرداخته که تا حدی به شیوه‌های مالیاتی اشاره می‌کند و فصل مربوط به مالیه نیز بیشتر به پول و بانکداری می‌پردازد تا نظام اداری، اما سراسر کتاب آکنده از مطالب پراکنده‌ای است که در پژوهش‌های مربوط به حوزه‌ی تاریخ اداری اقتصادی به کار خواهد آمد. تقسیم‌بندی کتاب به فصل‌های مقدماتی و سپس «ساخت اجتماعی»، «تجارت خارجی»، «حمل و نقل»، «کشاورزی»، «صنعت»، «تفت»، و «مالیه و مالیه عمومی» و پس از واپسین کلام که نتیجه‌ای درباب «اقتصادیات ایران ۱۹۱۴-۱۹۷۰» است، فصل «پول رایج، اوزان و مقیاس‌ها» و عناوین دقیق‌تر گزینش‌ها، دسترسی به آنچه را که پژوهشگر به دنبال آن است، آسان‌تر می‌سازد. باید خاطر نشان کرد؛ با گذشت حدود چهار سال از انتشار این کتاب، فصل «پول رایج، اوزان و مقیاس‌ها» هنوز به عنوان مرجعی معتبر در تبدیل واحدهای پولی و مقیاس‌ها به کار می‌رود.

کتاب ایران در دوره سلطنت قاجار نوشته‌ی علی اصغر شمیم یکی از جامع‌ترین کتاب‌ها در مورد تاریخ قاجاریه (با توجه به زمان تألیف) است. این کتاب اگرچه بیشتر متمرکز بر مسائل سیاسی و روابط خارجی ایران در آن عهد است، اما در بخش‌هایی نیز به «سازمان‌های کشوری» و «تمدن ایران در دوره قاجاریه» پرداخته است. در فصل سازمان‌های کشوری بنا بر تقسیمات دوره‌ی قاجاریه، قسمتی نیز به وزارت مالیه به عنوان نهاد اقتصادی دولت و بالتبع آن مالیات‌ها اختصاص داده شده است (صص ۳۴۹-۳۵۹). بیان تقسیم‌بندی‌های کلی این وزارت، منابع درآمدهای دولت، تقسیم‌بندی کلی مالیات‌ها، انواع آن‌ها و مسائل مرتبط با مالیات و نیز میزان عایدات در چند سال به اختصار یا تفصیل، و همچنین درآمدهای دیگر دولت از مباحث مطرح شده در این قسمت است.

در بخش «تمدن ایران در دوره‌ی قاجاریه» ذیل دو عنوان وضع اجتماعی و وضع اقتصادی مسائل مربوط به گروه‌ها و اصناف و کشاورزی، بازرگانی و واردات و صادرات و راه‌ها مورد بررسی واقع شده است. همچنین قسمتی در همین فصل به «پول و نقش بانک‌ها در اقتصاد ایران» اختصاص یافته است (صص ۳۷۴-۳۹۶).

تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، نوشته‌ی غلامرضا وره‌رام است و در قسمتی از آن که مرتبط با تاریخ اداری حکومت قاجاریه است، بخشی به وزارت مالیه اختصاص دارد. مؤلف به ادغام دو وزارت داخله و مالیه در زمان ناصرالدین شاه اشاره کرده و وظایف هر یک را برشمرده است. همچنین منابع درآمدهای دولت را توضیح داده است. در مالیات‌های مستقیم به اختلافات منشاء و مبنای مالیاتی و مبلغ مالیات اشاره کرده و مالیات‌های غیرمستقیم پس از مشروطه و گمرکات و ضرابخانه‌ها را بیان کرده است (وره‌رام، ۱۳۶۹، صص ۹۶-۱۰۱).

در مجلد دوم کتاب تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر

دستورالعمل اشاره شده و فصل‌های آن، عواید، مخارج، فاضل، باقی و فرد تفاوت را نام برده است، اما توضیح این فصول به کتاب نوشته‌ی محمد مصدق ارجاع داده شده است.

در بخش دیگری از این مقاله، به مالیه‌ی ایران از بدو مشروطیت و نقش مجلس شورا در بخش مالیه‌ی اصول متمم قانون اساسی مشروطه، اقدامات مجالس اول و دوم و مستشاران و مسئولان وزارت مالیه یا دارایی پس از مشروطه و نیز قوانین و تحولات مهم اقتصادی به اختصار پرداخته شده است.

بخش‌های بعدی مقاله، مربوط به درآمدها و هزینه‌ها، اگرچه از نظر زمانی به دوره‌ی پهلوی مربوط می‌شوند؛ اما از آن رو که ساختار خلاصه، منسجم و دایره‌المعارف‌گونه دارند، از نظر شکلی و تقسیم‌بندی و همچنین به لحاظ مقایسه می‌توانند در بررسی‌های تاریخی نظام اداری اقتصادی مورد استفاده قرار گیرند.

مقاله‌های دیگری نیز در این کتاب وجود دارد که آگاهی‌هایی درباره‌ی این موضوع به دست می‌دهند: از آن میان درباره‌ی راه‌ها، کشاورزی، محصولات، وضع طبیعی، دامداری و صنعت، بازرگانی، پول و بانکداری، حرفه‌ها و پیشه‌ها و...

یکی از مقاله‌های جلد هفتم مجموعه‌ی تاریخ ایران پژوهش دانشگاه کمبریج «زمین‌داری و درآمد ارضی و اداره امور مالی در سده نوزدهم (م)» نوشته‌ی آن لمبتون است که با بررسی ریشه‌های مسأله‌ی امور مالی و اقتصادی به این وجه از زندگی اداری، اجتماعی و اقتصادی در دوره قاجاریه و شئون و شرایط آن پرداخته است. بررسی گونه‌ای از نظریه‌ی مالکیت در زمان قاجار، شیوه‌های معیشت و ساختار ارضی در این عهد، انواع محصولات، انواع مالکیت‌ها و مالیات‌های مرتبط با آن‌ها، و به طور خاص نظام اداری اقتصادی و مالیات‌های و میزان آن‌ها (صص ۴۷۶-۴۸۴) می‌پردازد. مقاله برای هدف روشن کردن این نظام تدوین نشده اما اطلاعاتی که در کنار دیگر مطالب آمده‌اند مرجعی برای استفاده را تشکیل می‌دهند.

مدخل «دیوان استیفا» در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی نوشته‌ی سیدعلی آل داود، به‌مانند سایر مقالات دایره‌المعارفی، با تعریف واژه استیفا و توصیف وظایف مستوفیان آغاز شده و سپس به تحولات این دیوان در دوره‌های غزنوی، سلجوقی، صفوی و قاجاریه می‌پردازد. بخش مربوط به دوره‌ی قاجار قسمت اندکی از این مدخل را شامل می‌شود، اما جزئیاتی مربوط به این دیوان و مناصب مستوفیان و وظایف ایشان و نیز تحولات آن در دوره‌های مختلف بیان شده که با قیاس نسبت به منابع دیگر می‌توان از آن‌ها بهره گرفت. افزون بر این کتاب دیوان استیفا نوشته‌ی حسن امین نیز، به‌رغم آن که مطالب اندکی درباره‌ی این دیوان ارائه می‌دهد، اما نکاتی را درباره‌ی مستوفیان عصر قاجار بیان می‌کند.

مقاله‌ی «مقدمه‌ای بر تشکیلات اداری و نظامی ایران در اوایل دوره قاجار»، نوشته‌ی هوشنگ خسروبیگی چنان که از نامش برمی‌آید، به هر دو مسأله‌ی نظام اداری و تشکیلات نظامی می‌پردازد. بخش اول مقاله که در کل به محدوده‌ی زمانی ۱۲۱۰-۱۲۶۴ قمری پرداخته است، به مسأله‌ی نظامی و قسمت دوم به مسأله‌ی اداری پرداخته،

سر در بانک شاهنشاهی

نوشته‌ی سعید نفیسی، در فصل بسیار کوتاهی به اوضاع اقتصادی ایران از سقوط اصفهان (۱۱۳۴ ق) تا پایان سلطنت فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰ ق) پرداخته و ناامنی را دلیل اصلی متوقف ماندن تجارت و بازرگانی در ایران دانسته است. همچنین به اوضاع سیاسی خارجی و تأثیر آن بر تجارت به صورت گذرا اشاره کرده است. وضع پول ایران و سکه‌های صاحبقرانی صحبت شده و عیار سکه‌ها در سال‌های گوناگون مورد مقایسه قرار گرفته است (نفیسی، ۱۳۴۴، صص ۲۱۹-۲۲۱).

اشاره‌های پراکنده در مقالات پژوهشی

«کتابشناسی تاریخ اداری ایران»، از نخستین مواردی است که در جستجوی این بحث بدان باید رجوع کرد. این کتابشناسی بسیار مختصر است اما مشتمل بر ساختاری نمادی برای تحقیقات آینده و نیز معرفی برخی پژوهش‌های لاتین می‌شود.

مقاله‌ی «مالیه» در نشریه‌ی ایرانشهر نوشته‌ی ابراهیم عالمی، از مهم‌ترین مقالاتی است که به‌اختصار اما با نگاهی جامع به تاریخ مالیه و مالیات‌های ایران از دوره‌ی هخامنشیان تا زمان نگارش آن (دهه‌ی ۱۳۴۰) می‌پردازد و در این میان بخشی هم اختصاص به مالیات دوره‌ی قاجاریه دارد. در این بخش به روند کلی تعیین مالیات‌ها در دوره‌ی قاجار (از زمان فتحعلی‌شاه تا مظفرالدین‌شاه) اشاره شده و وقایع برجسته‌ی مالی، نظیر استخدام مستشاران بلژیکی برای گمرک و امتیازات داده شده به دولت‌های خارجی به صورت مختصر گزارش شده است. همچنین ذیل درآمدها و مخارج دوره‌ی قاجاریه به کتابچه‌ی

- پولاک، یاکوب ادوارد، **سفرنامه پولاک، ایران و ایرانیان**، ترجمه کیکاووس جهانماری، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۸.
- تقوی، نعمت الله، «نظام‌های مالیاتی در ایران»، **مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز**، ش ۱۳۱، بهار ۱۳۶۳، صص ۷-۴۶.
- جمالزاده، محمدعلی، **گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران**، تهران: سخن، ۱۳۸۴.
- خالقی مطلق، جلال، «کتاب‌شناسی تاریخ اداری ایران و چند یادداشت»، **مجله‌ی آینده**، ش ۶-۴، تیر تا شهریور ۱۳۷۲، صص ۳۰۳-۳۱۰.
- خسرویگی، هوشنگ، «تشکیلات اداری ایران در عصر قاجار»، **زمانه**، ش ۷۴-۷۳، مهر و آبان ۱۳۸۷، صص ۳۷-۴۳.
- خسرویگی، هوشنگ، «مستوفیان و مستوفی الممالک در دوره قاجار»، **نامه انجمن**، ش ۸، زمستان ۱۳۸۱، صص ۶۴-۷۵.
- خسرویگی، هوشنگ، «مقدمه‌ای بر تشکیلات اداری و نظامی ایران در اوایل دوره قاجار»، **نامه انجمن**، ش ۶، ۱۳۸۱.
- شاپوریان، عنایت‌الله، **بیست و پنج سده مالیات**، تهران: بی نا، ۱۳۵۰.
- شمیم، علی‌اصغر، **ایران در دوره‌ی سلطنت قاجار**، تهران: مدبر، ۱۳۸۵.
- عالمی، ابراهیم، «مالیه»، **ایرانشهر**، ج ۲، تهران: کمیسیون ملی یونسکو، ۱۳۴۳، صص ۱۱۲۱-۱۱۶۴.
- عیسوی، چارلز، **تاریخ اقتصادی ایران**، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره، ۱۳۸۸.
- لمبتون، آن کاترین سوانیفورد، «زمین‌داری و درآمد ارضی و اداره امور مالی در سده نوزدهم»، **تاریخ ایران دوره افشار، زند و قاجار** (پژوهش دانشگاه کمبریج)، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: جامی، ۱۳۸۷، صص ۴۳۳-۵۰۹.
- مجدالملک، حاج میرزا محمدخان، **رساله‌ی مجدیه**، تصحیح سعید نفیسی، تهران: چاپخانه‌ی بانک ملی ایران، ۱۳۲۱.
- مستوفی، عبدالله، **شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه**، تهران: زوار، ۱۳۷۷.
- مصدق، محمد، **اصول قواعد و قوانین مالیه در ممالک خارجه و ایران قبل از مشروطیت و در دوره مشروطه**، تهران: مطبعه‌ی تمدن، ۱۳۰۴.
- مصدق، محمد، **خاطرات و تألمات**، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی، ۱۳۶۵.
- ملکم، سر جان، **تاریخ ایران**، ترجمه میرزا حیرت، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۲.
- **نظامنامه‌ی وظائف مستوفیان و سررشته‌داران اعلی و مأمورین ماتحت‌شان**، کابل: مطبوعه‌ی شرکت رفیق، ۱۳۰۷. نیز ر.ک: (Afghanistan Digital Library) در این پایگاه: <http://hdl.handle.net/http://z411jmd4/۲۳۳۲۰۱/> ((afghanistandl.nyu.edu
- نفیسی، سعید، **تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر**، تهران: بنیاد، ۱۳۴۴.
- ورهرام، غلامرضا، **تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار**، تهران: معین، ۱۳۶۹.
- یکتایی، مجید، «مالیه کشور در زمان قاجار»، **بررسی‌های تاریخی**، ش ۶، ۱۳۵۲، صص ۱۳۷-۱۷۶.
- یکتایی، مجید، **تاریخ دارایی ایران**، تهران: پیروز، ۱۳۴۰.

اما برخلاف آنچه از عنوان انتظار می‌رود، در قسمت دوم بیشتر به وابستگی به نظام اداری و شرایط ایشان از یک سو و ساختار دربار پرداخته شده و مسأله‌ی نظام اداری اقتصادی یا حتی آنچه مربوط به وزارت خارجه و... می‌شود، ناگفته مانده است.

مقاله‌ی «تشکیلات اداری ایران در عصر قاجار» نوشته‌ی هوشنگ خسرویگی بر پایه‌ی ساختار عمومی دولت در اوایل دوره‌ی قاجاریه (صدراعظم، وزیر مالیه، وزیر لشکر و وزیر امور خارجه) پیش رفته و در همین چارچوب اشاراتی به مستوفی‌الممالکان این دوره دارد، اما نه در آن اندازه که می‌بایست در تشکیلات اداری اشاره شود.

هوشنگ خسرویگی در مقاله‌ای دیگر با عنوان «مستوفیان و مستوفی الممالک در دوره‌ی قاجار»، به تاریخ نظام اداری اقتصاد در این دوره اشاره‌ای روشن‌تر دارد. از مباحث مهم در این مقاله می‌توان به این موارد اشاره کرد: تاریخ مختصر منصب مستوفی از سلجوقی تا قاجار، وظایف مستوفیان، روش کار ایشان و انواع مستوفیان. موضوع اخیر روشن می‌کند مناصب مختلف مستوفیان، در واقع برابر با مناصب مالی در ادارات و نظام‌های گوناگون بوده و بخش‌های مالی، همه زیر نظر اداره‌ی مالیاتی مرکزی قرار داشته‌اند. همچنین مستوفیان به دلیل تبحر در امور دیوانی به مشاغل دیگر (مانند اعزام برای انعقاد قراردادها و...) نیز گمارده می‌شدند. وزارت ایالات به عنوان منصبی در ارتباط مستقیم با مسائل مالی و مالیاتی مناطق مختلف به تعدد در اختیار مستوفیان قرار می‌گرفت. منصب مستوفی‌الممالک که ریاست مستوفیان را بر عهده داشت، در این مقاله به گونه‌ای جامع‌تر معرفی و ویژگی‌های این منصب را از دوره‌ی صفویه تا اوایل دوره‌ی قاجاریه بیان می‌کند.

مقاله‌ی «نظام‌های مالیاتی در ایران» نوشته‌ی نعمت‌الله تقوی است که به بررسی و معرفی مالیات‌های گوناگون در تاریخ ایران می‌پردازد. اگرچه تقسیم‌بندی مالیات‌ها جالب توجه است، اما گویا مؤلف تنها برای هریک از دسته‌های مورد نظر، نمونه‌هایی یافته است و به روند تغییر و اضافه و کم شدن انواع مالیات‌ها اشاره‌ای نکرده است. در این مقاله اشاره‌ی بسیار کوتاهی به عمال مالیاتی شده که بیشتر به دوره‌ی قبل از اسلام و نیز دوره‌ی میانه مربوط است. آگاهی‌های داده شده در بررسی انواع مالیات‌های دوره‌ی قاجار به کار می‌آید.

مقاله‌ی «مالیه کشور در زمان قاجار»، نوشته‌ی مجید یکتایی، در میان انبوهی از اطلاعات تاریخی زمینه‌ای، سابقه‌ی تاریخی مالیات در دوره‌ی قاجاریه را مطرح می‌کند و در چند صفحه به نظام اداری و ترتیبات آن اشاره دارد.

منابع و مأخذ

- آدمیت، فریدون، **امیر کبیر و ایران**، تهران: خوارزمی، ۱۳۸۵.
- آل داود، سعیدعلی، «استیفا، دیوان»، **دایره‌المعارف بزرگ اسلامی**، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. نیز ر.ک: <http://www.cgie.org.ir/shavad.asp?id=123&avaid=3338>
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۳ و ۱۳۶۸). **المآثر والأتار، چهل سال تاریخ ایران در دوره‌ی پادشاهی ناصرالدین‌شاه**، به کوشش ایرج افشار با تعلیقات حسین محبوبی اردکانی. تهران: اساطیر.